

Атаманенко А.Є.

### Внесок Д.М.Бантиша-Каменського в процес формування української етнографії

Кінець XVIII - початок XIX ст. був часом, коли, за слушним визначенням Н.Я.Ейделямана, у десятка народів стала відчуватись суспільна, національна потреба історично осмислити самих себе, своє місце в рідній та світовій історії, своє майбутнє(1). Усвідомлення національної своєрідності та, водночас, єдності зі світовим співтовариством не могло відбутися без появи творів історичного, народознавчого, мовознавчого, фольклорного характеру. Ця, в цілому загальноєвропейська, романтична тенденція проявилась і в Україні, що викликало появу в XVIII ст. цілої низки рукописних історичних праць (П.Симоновського, О.Рігельмана тощо), робіт історико-етнографічного змісту (Я.Марковича, О.Шафонського, Г.Ф.Міллера), етнографічних досліджень (Г.Калиновського, М.Антоновського). Визначне місце в цьому переліку займають збірки народних пісень М.Цертельєва та М.Максимовича, "Грамматика малороссийского наречия" О.Павловського.

Спроба зробити повний етнографічний нарис була зроблена автором першої синтетичної праці з історії України Дмитром Миколайовичем Бантишем-Каменським в другому виданні його твору "История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства" (далі - ИМР -А.А.), яке вийшло у світ 1830 року. Таким етнографічним дослідженням, на нашу думку, можна вважати розділи 19, 25, в яких розповідається, відповідно, про життя, побут, ведення військових дій кримськими та буджацькими татарами, устрій та особливості життя запорожців. Особливо важливою є розділ 46, що, на думку М.І.Марченка, може вважатися самостійною працею, з аналізу змісту якої можна зробити висновок про досконале знання Бантишем-Каменським етнографії українського народу і в цьому є його найбільша цінність(2). У цьому розділі вміщено характеристику побуту, занять населення України, предметів виробництва та експорту, описи звичаїв та обрядів українців. Цікаві етнографічні відомості є і в "Примітках", які автор подає до твору.

В українській історіографії проблема висвітлення Д.М.Бантишем-Каменським етнографічних питань досі не привертала значної уваги дослідників, тому в цій статті буде зроблена спроба визначити унікально-особистий внесок автора ИМР в процес розвитку української етнографії шляхом виявлення його методів роботи, текстового порівняльного аналізу доробку історика з працями його попередників, залучення опублікованих та архівних джерел.

Джерелами для роботи над 46 розділом для Д.М.Бантиша-Каменського були документи архіву Колегії іноземних справ, консультації зі знавцями звичаїв, обрядів та побуту українців -

І.Котляревським, В.Капністом, З.Доленгоу-Ходаковським та іншими, історичні твори як вітчизняні, так і іноземні та, можливо, власні спостереження (як відомо, дослідник із 1816 по 1822 р. жив і працював на Україні, виконуючи спочатку обов'язки чиновника з особливих доручень при канцелярії малоросійського генерал-губернатора князя М.Г.Єрпініна-Волконського, з 1822 р. - начальника цієї канцелярії). Важливо, що в більшості випадків історик зазначав у посторінкових посиланнях та інших покликах джерело інформації.

ИМР вміщує також двадцять шість "раскрашенных изображений малороссиян в старинных одеждах", автором яких, на думку О.Оглоблина, був Г.Калинський (3), а Д.М.Бантиш-Каменський запозичив їх з рукопису О.Рігельмана(4).

В 46 розділі є відомості про територію України від часу Б.Хмельницького до кінця XVIII ст., джерелом яких стали документи архіву Колегії іноземних справ та праці О.Шафонського і Г.Ф.Міллера. Описуючи адміністративний поділ України, її географічні умови (наявність лісів, випасів, якості ґрунтів тощо), Д.М.Бантиш-Каменський подає і стислу характеристику занять населення та перелік продукції, яка, на його думку, була головним джерелом багатства українців: "Пенька, лен, псташ, смольчук, масло конопляное и льняное, табак, мед, воск, шерсть разных родов, сало, хлебное вино и селитра"(5).

Історик дотримується досить поширеної в українській історіографії точки зору про легкість праці українського землероба (6), який "беззаботно пожинает плоды занятий кратковременных"(7).

Дотримуючись традиції, започаткованої в працях іноземців і продовженої Я.Марковичем(8) та О.Рігельманом (9), і Д.М.Бантиш-Каменський дає детальнішу, ніж попередники, характеристику національного характеру українців, визначними рисами якого, на думку історика, є, поряд із безпечністю та в'ялістю, невтомність та спритність, добродушність та простота, велика гордість, мужність та хоробрість, хлібосолюство та честолюбство: "Скромный в хижине, полезный в службе гражданской, малороссиянин не уронит себя и на кафедре проповедника, и в кругу ученых"(10). Однією з рис національного характеру українців історик вважає любов до музики, яка займає значне місце в обрядовості: "Каждое время года, каждое занятие в сельском быту и жизни семейственной, сопровождаются в Малороссии особенными песнями"(11). Інформацію про пісні українців у тексті книги Д.М.Бантиш-Каменський приводить за М.Максимовичем(12), як і тексти "веселих" пісень в "Примітках" (без посилання на джерело)(13). Знайомий він був і зі збірками М.Цертельєва(14) та З.Доленги-Ходаковського (Адама Чарноцького), з яким, вірогідно, листувався(15) (документального підтвердження цієї думки не виявлено). Цікаво, що в "Примітках" історик висловлює точку зору, відмінну від думки М.Цертельєва та М.Максимовича щодо авторства пісні

“Ой біда чайці, чайці небозі”, яка приписувалась авторами збірок Б.Хмельницькому. Почувши версію про можливе авторство останнього запорозького кошового П.Калнишевського, Д.М.Бантиш-Каменський перевіряв її у І.П.Котляревського(16) та помістив як остаточну в ИМР (17). Багато уваги в творі приділено висвітленню звичаїв та обрядів українського народу, опис яких міститься в основному тексті книги та в “Примітках”. Д.М.Бантиш-Каменський постійно підкреслював давнє коріння українських обрядів та їхню відмінність від російських. Серед описаних обрядів - пов'язані з зимовими святами: колядування, щедрування, віршування тощо, обряди русального тижня (з описом дій, пов'язаних із віруванням у мавок), святкування Івана Купала, весільні обряди, вечорниці тощо. Використовуючи “Историю государства Российского” М.М.Карамзіна, “Синопис”, “Записки о Малороссии...” Я.Марковича, повідомлення З.Доленги-Ходаковського, І.Котляревського, історик створив найповніший на той час опис української обрядовості. Історичні відомості поєднувались із сучасними звичаями (наприклад, опис колядування, віршування, щедрування, родині хрестин тощо). Так, зауваживши, що в колядці ХІХ ст.однакові лише початок та приспів, а зміст повністю залежить від колядників, він наводить текст однієї з пісень, до кожного рядка якої додавалось з “невинним намеренням” “Святыи вечер” або “Ой, дай Боже!”:

“Ой, рано, рано пивки спивали, святыи вечер.  
А ище раньше пан N вставав, ой дай Боже.  
Пан N вставав, коника сидлав, святыи вечер.  
Коника сидлав и хортив склыкав, ой дай, Боже!”

(18)

Серед зимових святкових обрядів, описаних Д.М.Бантиш-Каменським як відмінні від російських: колдунявання, віршування, щедрування, багатий вечір та посипання. Дослідник вказує на різницю певних назв та дій залежно від регіону України, подаючи розподіл на Київську, Полтавську та Чернігівську губернії.

Для опису свята Івана Купала, який вміщено як в тексті розділу, так і в “Примітках”, Д.М.Бантиш-Каменський залучив дані з “Синопису”, з “Истории государства Российского” М.М.Карамзіна, з повідомлення З.Доленги-Ходаковського. Завдяки останньому цей опис можна було порівняти з святкуванням подібного свята в Силезії, Чехії, Польщі, на півночі Росії тощо(19).

До “Приміток” Д.М.Бантиш-Каменський помістив докладний опис весільного обряду із зазначенням деяких відмінностей цього здійснення в Полтавській та Чернігівській губерніях. Весільні обряди до цього в своїх творах описували Я.Маркович(20), Г.Л.де Боплан(21), Г.Каличовський(22). Твір останнього, вірогідно, не був відомий автору ИМР, тому що про нього ніде немає згадки в тексті книги. Ймовірніше, що більшу частину відомостей про весільний обряд історик отримав від І.П.Котляревського, до якого звертався з запитаннями. Відомі листи з цього приводу(23), але в тексті “Приміток” є значно більше посилань на повідомлення автора “Енеїди”. Це дає підстави висловити припущення про наявність невиявленого

чи втраченого листування, або можливість отримання цих відомостей при особистих зустрічах. Як зазначалося вище, Д.М.Бантиш-Каменський був знайомий і з твором Г.Л. де Боплана, окремі витяги з якого про кримських та буджацьких татар, запорозьких козаків, становили селян помістив в ИМР у власному перекладі. До опису весільного обряду історик підійшов критично, вважаючи, що “повествование г.Боплана о свадебных обрядах малороссиян в XVII-м веке не заслуживает никакого вероятия, грубая небылица”(24). Порівняльний аналіз тексту показує, що деякі моменти опису обряду збігаються (надівання хомути на матір нареченої, яка втратила дівочість), але не внаслідок запозичення, а, на нашу думку, безпосередньо через особливості весільної обрядовості.

Багато місця в цьому розділі займає опис одягу українців, для чого історик використав твори О.Рігельмана та О.Шафонського. В ИМР він значно ширший, ніж в творах попередників, що теж почасти можна пояснити консультаціями з І.П.Котляревським(25). При описі вбрання враховані регіональні особливості, вплив сусідніх народів, суспільно-станові відмінності. Автор відзначив (подібно до О.Рігельмана) запозичення в одязі від поляків та “черкесів”, але на цьому не зупинився, розглянувши наявність російських, “чухонських”, татарських елементів. В описі використанні місцеві назви видів та елементів вбрання, розкривається його функціональне призначення.

У зачісках українців Д.М.Бантиш-Каменський вбачає польські та запорозькі впливи: “Не только козаки поселяне, но и старейшины брили головы и бороды, имея, подобно полякам, одни усы и на голове небольшой кружок из волос. Степовики стриглись, как запорожцы, то есть, всю голову вокруг, оставляя над лбом длинный клочок, называемый чуприною”(26).

Важливе значення, на наш погляд, мало звернення Д.М.Бантиша-Каменського до проблеми походження та значення української мови, яка цікавила як іноземних (П.Шевальє, Ж.-Б.Шерер), так і вітчизняних (Я.Маркович) авторів історичних та мовознавчих (О.Павловський) творів. Як і більшість попередників, автор ИМР не розрізняє понять “наріччя” та “мова”, вживаючи їх як синоніми. Заперечуючи ідентичні думки Шевальє та Шерера про те, що українська мова є одним з польських діалектів, він стверджує, що “...местное удаление киевлян от новгородцев и других славянских племен, еще в глубокой древности положило зародыш таковому изменению языка славянского”(27). Ці зміни, на думку дослідника, були помітними вже в писемних пам'ятках ХІ - ХІІ ст. Українська мова підпала під польські та литовські впливи, через які мала в своєму складі “...смесь древних славянских слов с польскими, латинскими, немецкими, которым особенный выговор дал собственную, совершенно отличную от других наречий, форму”(28). У “Примітках” Д.М.Бантиш-Каменський на підтвердження своєї думки наводить витяг із словника І.П.Котляревського про німецькі та латинські слова, що “вкралися” в українську мову(29). Історик відзначив її

діалектні особливості: "Подобно всем языкам, малороссийский имеет местами различное произношение"(30). У "Примітках" він наводить приклади вимови різних слів у Центральній та Південній Україні, на півночі Чернігівщини(31), (про що консультувався з І.П.Котляревським)(32). За приклади вживання української мови в писемних пам'ятках історик наводить "Кройнику з літописців стародавніх" Феодосія Софоновича та "Літописець", виданий Ф.Туманським, а також зібрання дипломатичних актів, пов'язаних зі стосунками Росії з запорозькими гетьманами. Високо оцінив дослідник "Енеїду" І.П.Котляревського як прекрасний взірець вживання української мови: "Г.Котляревский в новейшее время, в переложенной на малороссийское наречие Энеиде, показал, с отличным искусством, до какой степени ум гибкий и оборотливый может управлять гармоническими звуками"(33). Висновок про те, що "...в малороссийском наречии скрыто происхождение многих славянских слов, которых тщетно будем искать в нынешнем языке русском"(34), завершує це невелике філологічне дослідження. На наш погляд, він є висновком про давнє коріння української мови та її генетичний зв'язок з іншими слов'янськими мовами. Таким чином, дослідження Д.М.Бантш-Каменського можна вважати спробою наукового філологічного аналізу з метою визначення місця української мови серед інших мов. При цьому, не зважаючи на відзначене вище поєднання понять "наріччя" та "мова", можна стверджувати про її сприйняття дослідником як самостійного явища, яке має всі ознаки мови.

Крім вищезазначених відомостей етнографічного та мовознавчого характеру 46 розділ містить інформацію про розвиток культури в XVIII ст., становище церкви в Україні, її становий устрій тощо.

Як відзначалося вище, етнографічний матеріал знаходиться також в розділах 19 (про життя, побут, ведення військових дій кримськими та буджацькими татарами) та 25 (про запорожців та їх Січ). Розділ 19 є власним перекладом автора ИМП відповідної частини твору Г.Л. де Боплана, звідки перенесені й ілюстрації. Джерелами 25 розділу слугували справи колезького архіву, твори Ф.Прокоповича, Г. - Ф.Міллера, О.Рігельмана. Він не позбавлений помилок, пов'язаних з тенденційним ставленням до запорожців та протиставленням їх "малоросійським козакам".

Таким чином, хоча етнографічні відомості не стали центральною темою книги Д.М.Бантш-Каменського, їх значення важко перебільшити. На ґрунті різноманітних джерел, зведення окремих даних в одне ціле, дослідник одним з перших зумів створити найповніший на той час етнографічний нарис, зробив важливі висновки щодо української мови, що, на наш погляд, сприяло розвитку української етнографічної науки. Крім того, даний нарис поширював знання про український народ серед населення Російської імперії та, завдяки перекладам на іноземні мови, жителі інших країн отримали можливість ознайомитись з науковим викладом етнографічного матеріалу, позбавленим фантазій.

Примітки:

- (1) Эйдельман Н.Я. Последний летописец. - М., 1983. - С.49.
- (2) Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). - К., 1959. - С. 149.
- (3) Оглоблин О. Люди Старої України. - Мюнхен, 1959. - С.38.
- (4) Бантш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. - К., 1993. - С. 602.
- (5) Там же. - С. 463.
- (6) Маркович Я. Записки о Малороссии, ея жителей и произведениях. -СПб., 1798. - С. 43-49.
- (7) Бантш-Каменский Д.Н. История... - С. 464.
- (8) Маркович Я. Записки... - С. 54-56.
- (9) Рігельман О. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. - К., 1994. - С. 734.
- (10) Бантш-Каменский Д.Н. История... - С. 464.
- (11) Там же. - С. 464.
- (12) Максимович М. Малороссийские песни. - М., 1827. - С.Х.
- (13) Бантш-Каменский Д.Н. История... - С. 593.
- (14) Там же.
- (15) Там же. - С. 594.
- (16) Наукові записки Полт. літ.-мемор. музею ім. І.П.Котляревського. -Вип.2. -Полтава, 1959. - С. 143-144, Інститут

- рукописів ЦНБ ім. Вернадського -ф. 106, №10 (Далі - ІР ЦНБ)
- (17) Бантш-Каменский Д.Н. История... - С.465.
- (18) Там же.
- (19) Там же. - С. 594.
- (20) Маркович Я. Записки... - С. 62-63.
- (21) Боплан Г.-Л. Де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. - К.; Кембрідж, 1990. - С. 78-83.
- (22) Калиновский Г. Описание свадебных простонародных обрядов в Малой России и Слободской украинской губернии, також в великороссийских слободах, населенных малороссиянами, употребляемых. -СПб., 1777.
- (23) ІР ЦНБ, ф. 106, №10.
- (24) Котляревський І.П. Повне зібрання творів. - К., 1969. - С.335.
- (25) Бантш-Каменский Д.Н. История... - С. 593.
- (26) Котляревський І.П. Повне зібрання творів... - С.335.
- (27) Бантш-Каменский Д.Н. История... - С. 480-481.
- (28) Там же. - С. 481.
- (29) Там же. - С. 480.
- (30) Там же. - С. 597.
- (31) Там же. - С. 480.
- (32) Там же. - С. 597.
- (33) Котляревський І.П. Повне зібрання творів... - С. 335.
- (34) Бантш-Каменский Д.Н. История... - С. 481.